

75
आज़ादी का
अमृत महोत्सव

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor : 7.479

Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue- LV, 28 March 2022

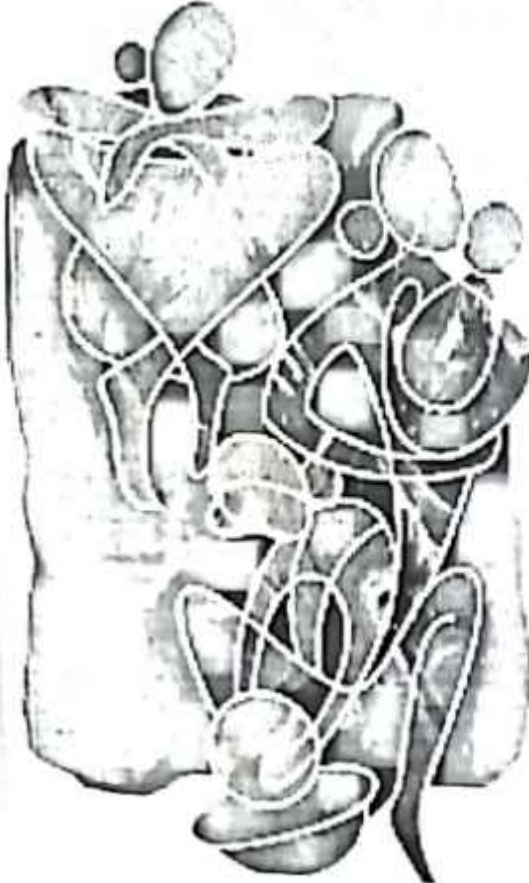
शासकिय अध्यापक महाविद्यालय, नांदेड.

संलग्नित

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष यांच्या द्वारा आयोजित

एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिसंवाद (ऑनलाईन)
मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा

* प्रमुख संपादक *
प्राचार्य डॉ. उर्मिला धूत

* संपादक *
प्रो.डॉ. शैला सारंग

* सह संपादक *
प्रो.डॉ. वनिता रामटेके

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	मध्ययुगीन संत कवयित्रींच्या साहित्यातील आधुनिक विचार	प्रा. विद्या कुलकर्णी	01
02.	मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा - बहिणाबाई चौधरी - एक अभ्यास	श्री वारुळकर प्रदीप मुरलीधर मा. डॉ. धूत यु. एम.	09
03.	मराठी कविता साहित्यातून अभिव्यक्त झालेल्या स्त्रीवादी विचारधारेचा आढावा	प्रा. शुभांगी विजय होले डॉ. उर्मिला धूत	16
04.	मराठी दलित साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	श्रीमती आशा पांडुरंग रोडगे प्रो. डॉ. व्ही. डी. रामटेके	21
05.	मराठी साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	प्रो. डॉ. एस. बी. सारंग श्री. डी. एम. गिरी	25
06.	मराठी दलित साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	श्री. अभिजीत भगवान सारंग श्री. एम. ए. शेख	30
07.	प्राचीन मराठी साहित्यातील आधुनिक विचार संत तुकाराम महाराज यांच्या अभंगातून व्यक्त होणारे आधुनिक विचार एक समीक्षा	डॉ. सुनीता यादवराव पाटील	35
08.	"ग्रामीण कवितेतील स्त्री चित्रणाचे बदलते स्वरूप"	प्रा. विक्रम उ. मोरे	39
09.	1990 नंतरच्या मराठी ग्रामीण कवितेतील स्त्री प्रतिमा	प्रा. कदम सखाराम बाबाराव प्रा. डॉ. शिंदे दत्ता रुस्तुमराव	45
10.	मराठी संत साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	प्रा. हिरा बाघ	50
11.	"काव्यफुलेतून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा"	अंगद श्रीपती भुरे	55

मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा - बहिणाबाई चौधरी - एक अभ्यास

मार्गदर्शिका

मा. डॉ. धूत यु. एम.

प्राचार्या, शासकीय अध्यापक

महाविद्यालय, नांदेड

संशोधक विद्यार्थी

श्री वारुळकर प्रदीप मुरलीधर

शिक्षणशास्त्र संकुल

स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ नांदेड

सारांश -

बहिणाबाई चौधरी यांचे साहित्यविषयक योगदान महत्त्वपूर्ण आहे बहिणाबाई चौधरी यांचा उल्लेख खानदेश कन्या, निमर्ग कन्या म्हणून केला जातो ग्रामीण भागात एका स्त्रीच्या मुखावाटे बाहेर पडलेली 'गीतमय वाणी' म्हणजे 'बहिणाबाईची वाणी' होय.

कवी जन्मावा लागतो तो घडविला जात नाही कवी किंवा कवयित्रीला परमेश्वराची दैवीशक्ती, 'प्रतिभा' सभलेली असते 'प्रतिभाशक्ती' ही एक परमेश्वर दत्त, नैसर्गिक शक्ती होय. या प्रतिभाशक्तीची प्रचिती बहिणाबाई चौधरी आणि त्यांच्या काव्यातून दिसून येते. कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांची वाणी ही जीवनानुभूतीतून निर्माण झालेली आहेत. त्यांना आयुष्यात जे भोगल व जगल्या तेच त्यांच्या वाणीतून प्रकट झाले आहे. बहिणाबाईंनी घर, समाज, निसर्ग, परमेश्वर भक्तीत जे अनुभवले ते त्यांच्या मुखी काव्यरूपात उमटले आहे. बहिणाबाईंनी काव्यलेखन करावे या हेतूने काव्यरचना केल्या नाहीत, तर सहज व उन्मूर्त अशी ही काव्यनिर्मिती झाली आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधात बहिणाबाई चौधरी यांचे जीवन कार्य, कौटुंबिक संदर्भ जागवणारी कविता, ग्रामीणता: बहिणाबाईंच्या कवितेचा स्थायीभाव, सणामुळे ग्रामीण जीवनाला येणारे उद्याण, साधीच्या रोगांमुळे गावावर पडणारे मृत्यूचे नावट, चिंतनपरता हा बहिणाबाईंच्या कवितेचा स्थायीभाव, बहिणाबाईंच्या कवितेतील विनोदाचे स्वरूप इ. घटकांचा अभ्यास केलेला आहे.

प्रस्तावना -

बहिणाबाई चौधरी यांची कविता म्हणजे मराठी साहित्य विश्वातील एक चमत्कार आहे. ही कविता प्रकाशित झाल्यापासून तिने अनेकांना वेड लावले आहे. यात समाजातील सर्व प्रकारचे लोक आहेत. विधत्तेचा टेंभा मिरविणारे लोक बहिणाबाईंच्या कवितेचे रसिक आहेत. त्याच प्रमाणे सामान्य रसिकही त्यांच्या कवितेचे चाहते आहेत. पिढ्या बदलल्या, रसिक बदलले तरी कवितेची मोहिनी मात्र ओसरली नाही. ज्या ग्रामजीवनातून ही कविता फुलली ते ग्रामजीवन बदलले, तरीही बहिणाबाईंच्या कविता आपल्या मनावर अचल आहे. अजूनही रसिक मनाला नवनवे प्रत्यय देण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या कवितेत आहे. एका प्रकारे मराठीतील हे अक्षर वाङ्मय आहे. म्हणून मराठी साहित्य जोपर्यंत राहिल, तो पर्यंत बहिणाबाईंची कविता मिक मनाला मोहिनी घालीत राहिल यात काही शंका नाही.

परज -

मराठी साहित्य अतिशय समृद्ध आहे. मराठी साहित्य समृद्ध करण्यासाठी अनेक लेखक, लेखिका यांनी मोलाचे योगदान दिलेले आहे. कथा, कविता, कादंबरी, चरित्रे, आत्मचरित्रे, समीक्षा, पोवाडे, भारुट, ओवी, लोकगीते, इ. च्या साध्यमातून मराठी साहित्य समृद्ध होत आहे. मराठी साहित्य समृद्ध होत असताना पुरुषा बरोबर स्त्रियांचे स्थानही महत्त्वपूर्ण आहे. मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. कारण मराठी साहित्य समृद्ध करण्यासाठी मागे स्त्रियांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. यामध्ये प्रामुख्याने लक्ष्मीबाई टिळक, गोदावरी परुळेकर, मुनिती देशपांडे, मधू भंडारी, पोल्हा कदम, शांताबाई कांबळे, दुर्गा भागवत, शांता शेळके, कांचन घाणेकर, साधना आमटे, यशोदा पाटगावकर, मरोजिनी

- ८) बहिणाबाई आशिक्षत अमूनही अहिराणी भाषेवर त्याचे प्रभुत्व होते.
- ९) बहिणाबाईची भाषा छापील ग्रंथाची भाषा नसून जीवनग्रंथाची भाषा आहे.
- १०) बहिणाबाई चौधरी यांनी निर्माण केलेली काव्यरचना / गाणी ही त्यांची भावोक्ती आहे.
- ११) बहिणाबाई चौधरी काव्यरचना सहज स्फुर्त आहे.

सामर्थ्य-

- १) बहिणाबाई यांना जीवनात जे अनुभव आले त्यावर त्यांना काव्य सुचलेले आहे.
- २) कुटुंब, समाज, निसर्ग यामध्ये जे त्यांनी अनुभवले तेच त्यांच्या मुखी आलेले दिसून येते.
- ३) बहिणाबाईंचे काव्य विविधांगी व विषयानुसारी आहे.
- ४) बहिणाबाईंच्या काव्यातून उत्तर महाराष्ट्रातील कृषीकेंद्रीत ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन होते.
- ५) बहिणाबाईंनी त्यांच्या मनातील भाव - भावना स्वतःच्या बोली भाषेतून व्यक्त केल्या आहेत.
- ६) अशिक्षित असून त्यांनी काव्य रचना केली आहे.
- ७) मानव, निसर्ग, भूमाता, कष्ट यावर बहिणाबाईंचे प्रेम आढळते.
- ८) बहिणाबाई यांचेकडे सूक्ष्म निरीक्षण शक्ती होती
- ९) बहिणाबाई यांच्या काव्यनिर्मितीत उत्तर महाराष्ट्रातील बोलीभाषेचे सामर्थ्य आढळते.

मराठी-

बहिणाबाई यांचे साहित्यविषयक योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. बहिणाबाई चौधरी यांचा उल्लेख खानदेशकन्या, निसर्गकन्या म्हणून केला जातो. ग्रामीण भागातील एका स्त्रीच्या मुखावाटे बाहेर पडलेली गीतमय वाणी म्हणजेच बहिणाबाईंची गाणी होय. बहिणाबाईंनी आयुष्यात जे अनुभवले तेच त्यांच्या काव्यात दिसून येते. बहिणाबाई चौधरी यांचा जीवनात भूमाता, माती, चिखल, पाणी यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. मातीचा चिखल अंगावर उडला म्हणजे तो भूमातेन लेला प्रसाद आहे. असं मानणा-यातल्या बहिणाबाई चौधरी एक होत्या. माती आणि पाणी याशिवाय निसर्गाचा जन्म होऊ शकत नाही. याबाबत बहिणाबाई चौधरी यांचे ज्ञान उज्वलपट्टीवरचे आहे.

मानसा, मानसा

कधी वृक्षीन मानूस ।

मानरतेला त्यांनी दिलेल्या ह्या अमर संदेशाने तर मराठी वाङ्मयात त्यांचे स्थान अद्वय्य करून ठेवलेले आहे.

दर्भ सूची-

- १) चिडगोपकर अ. अर्वाचीन मराठी कवयित्री (प्रथमावृत्ती) खेडवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे . पान क्र. २४५, २४६, २५४, २५६, २५७, २६१
- २) कोतापल्ले, ना. मराठी कविता : आकलन आणि आस्वाद (प्रथमावृत्ती) औरंगाबाद : स्वरूप प्रकाशन. पान क्र. १३७, १३८
- ३) मराठी युवकाभारती इयत्ता ११ वी (२०१९) महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे. पान क्र. २१, २२
- ४) यादव, स. ग. (२०००) निसर्ग कन्या बहिणाबाई चौधरी. कोल्हापूर: प्रचार प्रकाशन, पान क्र. ५
- ५) website- www. bahinabaichaudhari Wikipedia

75
सातवादी
अभूत महोत्सव

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor : 7.479

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed)**

Year - 7, Vol. I, Issue- LV, 28 March 2022

शासकिय अध्यापक महाविद्यालय, नांदेड.

संलग्नित

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष यांच्या द्वारा आयोजित

एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिसंवाद (ऑनलाईन)

मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा

* प्रमुख संपादक *
प्राचार्य डॉ. उर्मिला धूत

* संपादक *
प्रो.डॉ. शैला सारंग

* सह संपादक *
प्रो.डॉ. वनिता रामटेके

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	मध्ययुगीन संत कवयित्रींच्या साहित्यातील आधुनिक विचार	प्रा. विद्या कुलकर्णी	01
02.	मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा - बहिणाबाई चौधरी - एक अभ्यास	श्री वारुळकर प्रदीप मुरलीधर मा. डॉ. धूत यु. एम.	09
03.	मराठी कविता साहित्यातून अभिव्यक्त झालेल्या स्त्रीवादी विचारधारेचा आढावा	प्रा. शुभांगी विजय होले डॉ. उर्मिला धूत	16
04.	मराठी दलित साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	श्रीमती आशा पांडुरंग रोडगे प्रो. डॉ. व्ही. डी. रामटेके	21
05.	मराठी साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	प्रो. डॉ. एस. बी. सारंग श्री. डी. एम. गिरी	25
06.	मराठी दलित साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	श्री. अभिजीत भगवान सारंग श्री. एम. ए. शेख	30
07.	प्राचीन मराठी साहित्यातील आधुनिक विचार संत तुकाराम महाराज यांच्या अभंगातून व्यक्त होणारे आधुनिक विचार एक समीक्षा	डॉ. सुनीता यादवराव पाटील	35
08.	"ग्रामीण कवितेतील स्त्री चित्रणाचे बदलते स्वरूप"	प्रा. विक्रम उ. मोरे	39
09.	1990 नंतरच्या मराठी ग्रामीण कवितेतील स्त्री प्रतिमा	प्रा. कदम सखाराम बाबाराव प्रा. डॉ. शिंदे दत्ता रुस्तुमराव	45
10.	मराठी संत साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	प्रा. हिरा वाघ	50
11.	"काव्यफुलेतून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा"	अंगद श्रीपती भुरे	55

75
आजादी
अमृत महोत्सव

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor : 7.476

Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue- LV, 28 March 2022

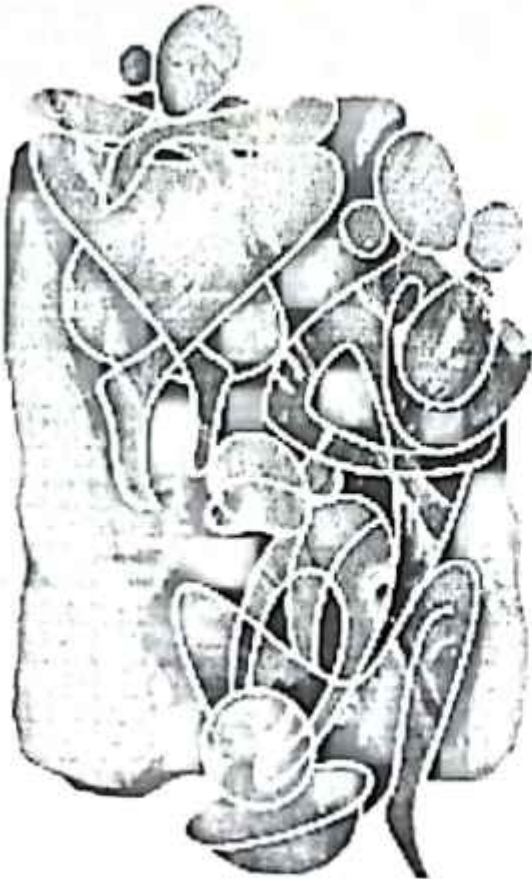
शासकिय अध्यापक महाविद्यालय, नांदेड.

संलग्नित

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष यांच्या द्वारा आयोजित

एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिसंवाद (ऑनलाईन)
मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा

* प्रमुख संपादक *
प्राचार्य डॉ. उर्मिला धूत

* संपादक *
प्रो.डॉ. शैला सारंग

* सह संपादक *
प्रो.डॉ. वनिता रामटेके

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	मध्ययुगीन संत कवयित्रींच्या साहित्यातील आधुनिक विचार	प्रा. विद्या कुलकर्णी	01
02.	मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा - बहिणाबाई चौधरी - एक अभ्यास	श्री वारुळकर प्रदीप मुरलीधर मा. डॉ. धूत यु. एम.	09
03.	मराठी कविता साहित्यातून अभिव्यक्त झालेल्या स्त्रीवादी विचारधारेचा आढावा	प्रा. शुभांगी विजय होले डॉ. उर्मिला धूत	16
04.	मराठी दलित साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	श्रीमती आशा पांडुरंग रोडगे प्रो. डॉ. व्ही. डी. रामटेके	21
05.	मराठी साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	प्रो. डॉ. एस. बी. सारंग श्री. डी. एम. गिरी	25
06.	मराठी दलित साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	श्री. अभिजीत भगवान सारंग श्री. एम. ए. शेख	30
07.	प्राचीन मराठी साहित्यातील आधुनिक विचार संत तुकाराम महाराज यांच्या अभंगातून व्यक्त होणारे आधुनिक विचार एक समीक्षा	डॉ. सुनीता यादवराव पाटील	35
08.	"ग्रामीण कवितेतील स्त्री चित्रणाचे बदलते स्वरूप"	प्रा. विक्रम उ. मोरे	39
09.	1990 नंतरच्या मराठी ग्रामीण कवितेतील स्त्री प्रतिमा	प्रा. कदम सखाराम बाबाराव प्रा. डॉ. शिंदे दत्ता रुस्तुमराव	45
10.	मराठी संत साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा	प्रा. हिरा वाघ	50
11.	"काव्यफुलेतून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा"	अंगद श्रीपती भुरे	55

मराठी दलित साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली स्त्री प्रतिमा

श्रीमती आशा पांडुरंग रोडगे

मुंब्याध्यापक, संत ज्ञानेश्वर प्राथमिक, विद्यालय, अहमदपूर

प्रो. डॉ. व्ही. डी. रामटेके

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, औरंगाबाद

गुरु फुले, गुरु शाहू!

गुरुदेवो आंबेडकरा...

गुरु साक्षात सावित्रीमाई!

तस्मै श्री गुरुवे नमः

पशुचा पशुपती करण्याचे सामर्थ्य शिक्षणात आहे. माणसांचा पशु होतो तेव्हा समाजाला सावरणारा कोणी तरी महात्मा प्रकट होतो. तो बुद्ध असेल किंवा ख्रिस्त असेल, मॅक्रिटिस असेल किंवा गांधी असेल; महात्मा फुले असतील किंवा शाहू, आंबेडकर असतील. स्त्री शिक्षणाची सुरुवात तर क्रांतीसुर्य महात्मा फुले यांनी क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या माध्यमातून झाली. एक पुरुष शिकला तर तो फक्त एकटाच शहाणा होतो. परंतु एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंब शहाणे, सुशिक्षित होते. म्हणून महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचा प्रचार, प्रसार केला.

विद्ये विना मती गेली |

मती विना नीती गेली ||

नीती विना गती गेली |

गती विना वित्त गेले ||

वित्ताविना शूद्र खचले |

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ||

भारतीय स्वातंत्र्याची प्राप्ती ही भारतीयांच्या इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाची घटना आहे. दीडशे वर्षांची ब्रिटिशांची गुलामगिरी संपवून भारत राजकीय दृष्टीने स्वतंत्र आणि सार्वभौम म्हणून जगाच्या नकाशात झळकू लागला. मराठी साहित्य विश्वात अनेक स्थित्यंतरे घडून आले. १९६०नंतर ग्रामीण साहित्याबरोबर दलित साहित्याची चळवळ सुरू झाली. साहित्यिक जाणिवेच्या मुळाशी होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाही आणि शिक्षणाच्या प्रसारामुळे अनेक समाज घटक जागृत झाले आणि आपल्या प्रश्नासाठी चळवळ सुरू केल्या या उपेक्षित घटकांनी चळवळी सुरू केल्या. या उपेक्षित घटकांनी चळवळी बरोबरच आपले प्रश्न आपल्या साहित्यातून मांडले. साहित्य केवळ मनोरंजनाचे साहित्य न राहता ते सामाजिक प्रश्नांचे च्यासपीठ बनले. दलित साहित्यातून स्त्रियांच्या प्रश्नांचा उहापोह केला जाऊ लागला, म्हणून दलित साहित्याची पार्श्वभूमी समजून घेणे महत्त्वाचे ठरते.

कोणतीही व्यक्ती जन्माने श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नसते. व्यक्तीला निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य सर्व बाबतीत असावे. शिक्षण व व्यवसायाचे स्वातंत्र्य असावे. असे मानणारी विचारसरणी आम्ही स्वीकारली पण हे अचानक घडले नाही गेल्या शंभर दीडशे वर्षांत आमच्याकडे ज्या निरनिराळ्या चळवळी झाल्या त्यांचे फलित म्हणजे आजचे आमचे जीवन. त्यासाठी आपल्याकडे संघ- कोणते संघर्ष झाले, हे मागे वळून पाहणे गरजेचे असून ते दलित साहित्य समजून घेण्यासाठी उपयुक्त देखील ठरेल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर खऱ्या अर्थाने दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान आहेत. बाबासाहेबांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी आपल्या लाखो अनुयायांसह धर्मांतर केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या काळातच त्यांच्या अनुयायांनाही कंठ फुटला. बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेल्या समाजाची स्वप्ने त्याकाळातील साहित्यिकांनी पाहिली. बाबासाहेबांनी दलितांना आवाहन केले शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा... बाबासाहेबांनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले होते. शिक्षण हे बाघिणीचे दूध आहे जो राजन करील तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून बाबासाहेबांनी शिक्षण दलिता पर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न केला. दलित जवाहरलाल नेहरू यांच्या शब्दात सांगायचे तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे हिंदू समाजाच्या प्रत्येक जुलमाविरुद्ध लढायलेल्या वंडाचे प्रतीक होय.

पोरक्या पोरंसाठी दूध फुटणे, पोरे शिकावे, त्याला नोकरी लागायी यामाठी तिला तिची चाललेली घडपड, मोठ्या चित्र तळमळ सासरी गेल्यावर 'घार हिंडे आकाशी, तिचे चित्त पिलापाशी' या न्यायाने ती सारखी भावंडात गुंतलेली. हा पाझरही या आत्मकथनात दिसतो. आजी आणि वहीण नमती तर अनिल च्या जीवनाची लढाई पूर्ण झाली असती का? प्रश्न समोर उभा राहतो. असा प्रसंग आपल्या शत्रूवरही येऊ नये असे आपण म्हणत असतो पण अनेकांना जीवनात अशी लढावी लागते त्यात कोणी हारतो तर कोणी जिंकतो. अनिल आता प्राध्यापक होवून स्थिर झाले आहेत. घर आहे. पण पगार आहे पण मागच्या अस्वस्थ करणाऱ्या त्या आठवणीही आहेत. त्या या आत्मकथनातून जाग्या होतात व वाचकांना अस्वस्थ करतात. डोळ्यातून पाणी काढायला लावतात.

प्राध्यापक अनिल कांबळे यांच्या 'सावत्र आई' हे आत्मकथन वाचल्यानंतर मनात आलेले विचार आहेत. ही समीक्षा नव्हे. ग्रामीण भागाचे हे चित्रण असल्याने तिथल्या जीवनाचे, ग्रामीण जीवनातील अडचणीचे दारिद्र्याचे वर्णन कोणताही आडपडदा न ठेवता त्या प्रसंगाला साजेसे उदाहरण मोकळेपणाने दिले जाते. अनिल त्याचे मित्र म्हणून असताना त्याने रात्रीच आणलेल्या बोटक्याचा वास सुटलेला होता.पोरे पोरी नाकाला कपडा लावित होते पण पादले माणसाला स्वतःला वास येत असला तरी तो नाकाला धरीत नाही तसे मी बोटक्याचे चिद्रूक घेऊन चालत होतो असे मनास पटते. भापा ही एकूणच जीवनाशी साजेशी आहे. सावत्र आई म्हणते,अन्या उठकीरं का म्हशीवाणी पडलायच. व सावत्र आईला समजवायला जातात तर ती म्हणते, एवढा खटांबळाचं मला करणं होत नाही, उगं मीच म्हणून तुमच्या नांदायलेव दुसरी एखादी असती तर तवाच माहेरला जाऊन वसली असती. अशी भापा ग्रामीण भागात वापरली त्यातून माणसाच्या स्वभावाचा अंदाजही आपणास येतो.उदगीर भागातील ग्रामीण भागाच्या शैलीचे, बोलीचे प्रतिबिम्ब आत्मकथनात सहजपणे उमटते.

अनिल कांबळे यांचे हे आत्मकथन त्यांच्या दलित असण्यापेक्षा मला वाटते त्यांच्या गरीबीशी झगडण्याला सावत्र आईच्या वागणुकीमुळे त्यांच्या जीवनात होत असलेल्या त्रासाला जास्त महत्त्व आहे.महारीण असे एक प्रकारचे पुस्तकात आहे आणि आंबेडकरांच्या प्रेरणेने दारिद्र्याशी झगडत शिक्षण पूर्ण करण्याचा लढाही यात आहे. दारिद्र्याचा आणि घराघरातून दिसणारी सावत्र आईची छळवणूक या आत्मकथनाचा निमित्ताने परत एकदा समोर येते आणि आपण अस्वस्थ करून टाकते.

संदर्भ ग्रंथ -

- १) प्रा. डॉ. अनिल कांबळे : १४ एप्रिल २०१२, सावत्र आई, मुक्तारंग प्रकाशन, यशवंतराव चव्हाण संकुल, सातूर ४१३५१२ पृ. २५,३४,६६
- २) डॉ.भागवत विद्युत: स्त्री प्रश्नांची वाटचाल: परिवर्तनाच्या दिशेने, प्रतिमा प्रकाशन, मदाशिव पेठ, पुणे. ४११०३०पृ. क्रमांक ३९९
- ३) स्वातंत्र्योत्तर वागमयीन प्रवाह यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, मार्च २०११
- ४) डॉ. किरवले कृष्णा: दलित चळवळ आणि साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन, मदाशिव पेठ, पुणे. ४११०३० पृ. क्रमांक ३२४
- ५) मराठी युवकभारती इयत्ता बारावी: २०२०, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.
- ६) दिवस तुझे हे फुलायचे: सविता जाजू, विद्याभारती प्रकाशन, गुजराती शाळेसमोर, मेन रोड, सातूर ४१३५१२पृ. क्र. ५९

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL

RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

URA

IMPACT FACTOR
6.10

ॐ ॐ ॐ ॐ

ISSN 2229-4406

UGC Approved International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXII, Vol. IV
Year - XI (Half Yearly)
Mar. 2021 To Aug. 2021

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 9503814000
9637935252 / 7276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur(M.S.)India.

EXECUTIVE EDITORS

Dr. E. Siva Nagi Reddy
Director, National Institute
of Hospitality & Tourism Management,
Hyderabad (A.P.)

Dr. Rajendra R. Gavhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana

Dr. Yu Takamine
Professor, Faculty of Law & Letters,
University of Ryukyus,
Okinawa, (Japan).

Dr. Shaikh Moinoddin G.
Dept. of Commerce,
Lal Bahadur Shastri College,
Dharmabad, Dist. Nanded(M. S.)

Dr. D. Raja Reddy
Chairman, International Neuro-Gurukul
Association,
Banjara Hill, Hyderabad (A.P.)

Dr. N. S. Chhangal
Head, Dept. of Economics,
SKRG Mahavidyalaya,
Karnajur, Dist. Warananagar

Dr. A. H. Jain
Chairman, B.S.S. Hindu, SHRIJAIN
Hindu, Dept. of Hindi, B.S.S.
College, Chatur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. A. Venkatesh
Director, School of Business,
Erskine Campus,
California, (U.S.A.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. N. G. Mall
Head, Dept. of Geography,
M. B. College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore
Principal,
Smt. S.D.D.M. College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V.J. Vilegave
Head, Dept. of P.A.,
Shri. Guru Buddhiswami College,
Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. S. B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. D. N. V. L.
Head, Dept. of
Shri Jagad College, Warananagar
Dist. Latur (M.S.)

Dr. Silvanand M. Giv
Dept. of
Bhai Kishanrao Doshmikh College,
Latur Dist. Latur (M.S.)

122

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Growth and Development of non-Banking Financial Companies in India Dr. Kshetrimayum R. Singh	1
2	Nature Trail Mapping and its 3D Visualization Dr. N. N. Puri	11
3	Participation of women in skill development and vocational education Dr. Savita Sangwan, Dr. Nidhi Vats	17
4	Industry-Institute Linkage N. D. Korpe	24
5	A comparative study of Cardiovascular Endurance between government and Private High School Girls of Bagalakot District Mahadevi S. Injangerei	27
6	Dynamics of Indian Federalism Mohd Yasin Wani, Ashfaq Hamid Dar	31
7	The COVID-19 pandemic and physical activity Neelapp Kuri	42
8	उत्तर भारतीय संगीत के कतिपय समान स्वर वाले रागों के स्वरूप निर्धारण में रागांग की भूमिका : एक अध्ययन दयाशंकर	54
9	महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे स्त्रीशिक्षणविषयक कार्य डॉ. उर्मिला एम. धुत	59
10	व्यंकटेश माडगुळकरांच्या कथेतील व्यक्तिचित्रे : स्वरूप आणि चिकित्सा डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे	63

9

महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे स्त्रीशिक्षणविषयक कार्य

डॉ. उर्मिता एम. घुत

प्राचार्या

शासकिय आध्यापक महाविद्यालय,
परभणी, जि. परभणी

Research Paper - Education

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते म्हणून म. फुले यांना ओळखले जाते. म. फुले यांनी महाराष्ट्रात समता आणण्यासाठी काही मूलभूत स्वरूपाचे विचार मांडले आहेत. त्या विचारांना त्यांनी कृतीची जोड दिली आहे. त्यासाठी त्यांनी समाजात स्त्रिया व मागास वर्गासाठी म्हणजे दलित-पददलितांसाठी शाळ्य काढल्या. शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजाला विकासाभिमुख दिशा देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. स्त्रीशिक्षणाचे आद्यजनक व स्त्रियांचे उद्धारकर्ते म्हणून फुले दाम्पत्याकडे पाहिले जाते. १ जानेवारी १८४८ रोजी मुलींची पहिली शाळ्य म. फुले यांनी सुरु करून सामाजिक क्रांतीची सुरुवात केली. पहिल्यांदा शाळेत पाच मुलींनी प्रवेश घेतला. नंतर ते घरोघरी जाऊन मुलींना शाळेत घालण्यासाठी विनंती करित असत. यावरून फुले हे स्त्रियांचे कैवरी होते असे म्हणावे लागते. पुढे सावित्रीबाईना शिक्षिकेचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी अहमदनगर येथे मिस फरार बाईकडे पाठविले. सावित्रीबाई शिक्षिका होऊन घरी परतल्या तेव्हा सासरे गोविंदराव फुले यांनी त्यांना विरोध केला आणि म्हणाले, घर सोडा किंवा सावित्रीला शाळेत पाठवू नका. तेव्हा ज्योतिबांनी घर सोडले. उस्मान शेख या मित्राने त्यांना आश्रय देऊन मानवधर्म जोपासला: सावित्रीबाईंनी अपमान, शिष्या सहन करित ज्योतिरावांना साथ दिली.

धर्म : हिंदू स्त्री धर्माच्या व पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे पूर्णपणे कोलमडली होती. हिंदू स्त्रीला जुनाट बंधानातून त्यांना मुक्त करावयाचे होते. तिला मोकळ्य श्वास घेऊन जगण्यासाठी शिक्षण महत्त्वाचे आहे हे त्यांनी ओळखले होते. देशात समाजाची अर्धा शक्ती स्त्रीच्या रूपाने निरक्षर, अज्ञानी राहिल्याने समाजाची अघोगती होत आहे हे फुले यांनी ओळखले होते.

समाजात स्त्री-पुरुष समान असताना स्त्रिया गुलामीत जीवन जगतात, अन्याय-अत्याचाराच्या शिकार होतात तसेच धर्मग्रंथांनी तिला तुच्छ, दुय्यम व कनिष्ठ बुद्धीची म्हणून हिनवणी केली होती.

Issue : XXII, Vol. IV

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

IMPACT FACTOR

9.10

ISSN 2229-4405

Mar. 2021 To Aug. 2021

62

पाहायला मिळते. स्त्रियांनी पतिव्रता म्हणून आयुष्यभर नवऱ्याची सर्व प्रकारची सेवा केली पाहिजे. नवरा स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे कसाही वागला तरी चालतो या प्रकारावर त्यांनी विरोध केला. स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या व्यवस्थेला पितृसत्ताक किंवा पुरुषप्रधानता असे संबोधले आहे. म्हणून म. फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करून फार मोठी क्रांती केली आहे.

संदर्भ सूची :-

- १) म. फुले समग्र वाङ्मय
- २) म. फुले व्यक्ती आणि वाङ्मय : श्रीराम गुंदेकर
- ३) सावित्रीबाई फुले - स्त्री व समाज
- ४) लोकराज्य : सावित्रीबाई फुले विशेषांक

ISSN 0976-0377

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

**Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble**

132

-125-

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

श्री. अश्व नरेश

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXIII, Vol. IV
Year - 12 (Half Yearly)
(Jan. 2021 To June 2021)

Editorial Office :

'Gyandeept',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913, 09637935252,
09503814000, 07276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :

Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble

Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen

Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Huen Yen

Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHINA)

Dr. Omshiva V. Ligade

Head, Dept. of History,
Shivjagruhi College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale

Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basवेश्वर College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Laxman Satya

Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Lohevan,
PENSULVIYA (USA)

Bhujang R. Bobade

Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Sadanand H. Gone

Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure

Dept. of Hindi,
Shivjagruhi College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar

Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Dr. C.J. Kadam

Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Veera Prasad

Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Johrabhal B. Patel,

Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Galke

Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar

Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivaji Valdyia

Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani, Dist. Parbhani.(M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri

Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Information seeking behavior of Agricultural scientists Dr. Dipali R. Deshmukh	1
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा प्रभावित-दोहरा अभिशाप डॉ. गोपाळ शंकरराव भोसले	5
3	समकालीन हिन्दी कविता में पर्यावरण संवेदना डॉ. पंढरीनाथ शिवदास पाटील	10
4	ग्रामीण भागातील महिला बचतगट व स्वावलंबन डॉ. सुनिल केदारे	14
5	सावित्रीबाई फुले आणि स्त्रीमुक्ती चळवळ डॉ. उर्मिला धुत	19
6	कोरोना महामारीचा फळ उत्पादक शेतकऱ्यांवर झालेला परिणाम डॉ. सुनिता सावरकर	25
7	आरक्षण घोरणाची ऐतिहासिक मिमांसा आंबेडकराची भूमिका डॉ. विजय तांबारे	30
8	उत्तर वैदिक कालीन वर्णव्यस्थेचा अभ्यास डॉ. सुरेश नांदे	37
9	पाथरवटाच्या करुण वेदना 'उचल्या' सोमराथ त्र्यंबक व्यवहारे	40
10	कादंबऱ्यांची नाटयरुपांतरे डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे	51
11	शारिरीक शिक्षणाचे ऐतिहासिक स्वरूप व सामाजिक उपयोगिता डॉ. गोविंद कलवले	59

सावित्रीबाई फुले आणि स्त्रीमुक्ती चळवळ

डॉ. उर्मिला धुत

प्राचार्या

शासकिय आध्यापक महाविद्यालय,

परभणी, जि. परभणी

5

Research Paper - Education

मानवी जीवन व शिक्षण यांचा परस्पर संबंध अत्यंत घनिष्ट आहे. शिक्षणाशिवाय मानवी जीवनात प्रगती घडून येऊ शकत नाही. म्हणूनच मानवी जीवनात शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शिक्षण हे व्यक्तिमत्त्व विकास, समाज सुधारणा, लोकशाही समाज निर्मिती, समाज सुधारणे, विषमता निर्मुलनाचे साधन मानले जाते. समाज व्यवस्थेतील विषमता, शुद्रातिशुद्र, जातीय, शेतकरी यांच्यावरील अन्याय व गुलामगिरीचे मूळ त्यांच्या अज्ञानात म्हणजेच 'अविज्ञेता' आहे. अज्ञानामुळे त्यांना स्वतःचे वास्तविक अधिकार व कर्तव्य समजू शकले नाहीत. स्वतःची गरज कळत नाही, असे त्यांचे दृढ मत होते. हजारो वर्षांपासून भारतीय परंपरेने स्त्रीशुद्रास शिक्षण नसून वंचित ठेवले होते. त्यांचा शिक्षण घेण्याचा अधिकार नाहकपणे समाजाचे हिरावून घेतले होते.

शुद्रातिशुद्रांना सज्जानी वनविण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले पाहिजेत हे स्पष्ट करताना समाजाने म्हणतात, प्रत्येक खेड्यापाड्यातील शुद्रासाठी खास शाळा उघडली पाहिजे, शुद्र हा समाजाचा उत्तुंग पोशिंदा आणि आधारस्तंभ आहे. सरकारने आपल्या आर्थिक व राजकीय आघाडीवर समाजाच्या दृष्टिने शुद्रावरच अवलंबून राहिले पाहिजे. शुद्र वर्ग मनोमन सुखी आणि समाधानी असण्यासाठी काळात त्या वर्गाच्या राजनिष्ठेविषयी कोणत्याही प्रकारचे भय बाळगण्याचे सरकारला सोपविले जाऊ नये. शुद्रातिशुद्रांना शिक्षण दिले तर इंग्रजीराज्य बळकट होण्यास मदत होईल असे म्हणून शुद्रातिशुद्रासाठी खास शाळा उघडून त्यांच्याकडे जातीने लक्ष द्यावे अशी शासनाकडे अपेक्षा व्यक्त केली.

समाजात शिक्षण व्यवस्थेची विदारकता लक्षात आणून देताना घनंजय कीर म्हणतात, समाजात ज्याला आपण शिक्षण म्हणतो ते जोतीबापूरव काळात मुळीच अस्तित्वात नव्हते. समाजातील बरीच वस्ती असे तेथे काही शास्त्री खाजगी पाठशाळा उघडित. समाजातील लोकांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नाही अशी सर्वत्र समजूत असे. त्यामुळे त्यांना

सर्वसामान्यांना आरोग्यविषयी माहिती देणारा, आर्थिक उत्पन्नवाढीस
उपयुक्त, व्यवहार उपयोगी आणि जीवनोपयोगी असावा असे स्पष्ट केले.

समाजाच्या उभारणीसाठी समाज परिवर्तनाचे एकमेव हुकमी साधन म्हणून
शिक्षण विचार व जीवन कार्यात शिक्षणाला महत्व दिले. निरक्षर आणि निर्धन जनतेमध्ये
बहुभाषाशिवाय शिक्षण प्रसार होणार नाही. म्हणून त्यांनी शिक्षण वयाच्या निदान
सक्तीचे करण्यात यावे अशी आग्रही मागणी केली. समाजातील सर्व स्तरातील
शिक्षण मिळाल्यानंतर समाज जागृत होऊन समता प्रस्थापित होण्यास मदत होईल असे
त्यांनी स्पष्ट केले होते.

स्त्री शिक्षणाबाबत समाजमत अनुकूल नव्हते. स्त्रीला शिक्षण दिले तर ती
अकाली वैधव्य येईल अशी समजूत होती. अशा परिस्थितीत त्यांनी १८४८
मध्ये मुलींसाठी शाळा सुरु केली. १८५१ मध्ये दुसरी तर १८५२ मध्ये मुलींसाठी तिसरी शाळा सुरु
केली. त्यांनी स्त्रियांच्या विचारात स्त्री शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्व दिले.
त्यांनी शुद्धातिशुद्ध स्त्रीया, शेतकरी व उपेक्षित समाजघटकांना विशेष सवलती सुविधा
ह्यातून घ्याव्यात ह्यात ही भूमिका घेवून आरक्षणाबाबतचा जो सामाजिक दृष्टिकोण स्पष्ट
होतो त्यानुसार नंतरच्या काळात आरक्षणासाठी अनुकूल पार्श्वभूमी तयार होवू शकली.
ग्रामीण जनता यांना विशेष शैक्षणिक सेवासुविधा उपलब्ध करून घ्याव्यात ही
मागणी केली. १८८२ मध्ये विलीयम हंटर कमीशनला दिलेल्या निवेदनात महात्मा फुले
शिक्षण पध्दतीत उच्चशिक्षणावर वारेमाप खर्च केला जात असून ती फक्त
शुद्धातिशुद्ध व उपेक्षित बनविते. सर्वसामान्य लोकांना अज्ञानाच्या आणि दारिद्र्याच्या खातेऱ्यात
डोक्यात घालण्याची शिक्षण दिले तर त्यांची व्यक्तिगत पातळी उंचावेल, त्यांच्यात सरकारविषयी
शुद्धातिशुद्ध निर्माण होईल ते अत्यावधीतच शिक्षण प्रसाराला वाहून घेतील व समाजातील
शिक्षण प्रसार होईल अशी इंग्रज राज्यकर्त्यांची धारणा होती. परंतु त्यांची ती धारणा
समाजातून सामाजिक उत्तरदायीत्वाचा अभाव होता हे दाखवून देताना ते म्हणतात,
शिक्षण करण्याकरिता विद्याखात्यातील सकारी कामगारांचे मनातूर खरा कळवळा नाही
त्यांच्यात त्यांच्याने शेतकऱ्यांपैकी एकालासुद्धा कलेक्टरची जागा चालविण्यापुरती
जागा द्यावी लागते नाही. हे शासनाच्या लक्षात आणून देऊन महात्मा फुले यांनी शिक्षण विषयक
समाजातून विनंती केली. यावरून त्यांचे शैक्षणिक विचार वकार्य किती महत्वपूर्ण होते हे
स्पष्ट होते.

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

URA

IMPACT FACTOR
3.10

श्री ११११

ISSN 2229-4406

UGC Approved International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXIII, Vol. IV
Year - XII (Half Yearly)
Sept. 2021 To Feb. 2022

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 9503814000
9637935252 / 7276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur(M.S.)India.

EXECUTIVE EDITORS

Dr. E. Siva Nagi Reddy
Director, National Institute
of Hospitality & Tourism Management,
Hyderabad (A.P.)

Dr. Rajendra R. Gavhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana

Dr. Yu Takamine
Professor, Faculty of Law & Letters,
University of Ryukyus,
Okinawa, (Japan).

Dr. Shaikh Moinoddin G.
Dept. of Commerce,
Lal Bahadur Shastri College,
Dharmabad, Dist. Nanded(M. S.)

Dr. D. Raja Reddy
Chairman, International Neuro Surgery
Association,
Banjara Hill, Hyderabad (A.P.)

Dr. Nilam Chhangani
Head, Dept. of Economics,
SKNG Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

Dr. A. H. Jamadar
Chairman, BOS Hindi, SRTMUN &
Head, Dept. of Hindi, BKD
College, Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Scott A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. N. G. Mali
Head, Dept. of Geography,
M. B. College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore
Principal,
Smt. S.D.D.M. College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V.J. Vilegave
Head, Dept. of P.A.,
Shri. Guna Buddhiswami College,
Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. S. B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruhi College, Nalegaon,
Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
Bhai Kishanrao Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Detailed comparative study of top five investment Banks Dr. Gajendra S. Washnik	1
2	In depth analysis of risk management strategies adopted in Indian banks and understanding how it affects the performance of banking industry Dr. Rita Deshmukh	8
3	The Girl who stood for girls' Education and Shot by Taliban: A Brief Study of I am Malala a Memoir by Malala Yousafzai Dr. Bharat Arvind Tupere	17
4	Studies on water quality and aquatic insectes from lower Terna, project Osmanabad (M.S) India Dr. Snehalata Muley	22
5	दौड उपन्यास और वर्तमान डॉ. विजय भास्कर लावणे	25
6	आर्थिक सहभागिता में महिलाओं का योगदान शुभम महाजन, डॉ. दिलीप काकडे	29
7	विभिन्न युगों में भारतीय संगीत का अध्यात्मिक स्वरूप पल्लवी प्रभुराज कुलकर्णी	35
8	महाराष्ट्रातील सोयाबीन उत्पादन व आव्हाने माणिकराव महागुजी कवरके, डॉ. रोनिन कुलभुषण आहाळे	39
9	वस्तू आणि सेवा कर : भारतातील महत्वाची कर सुधारणा डॉ. सुरेश चंद्रकांत मेहेत्रे	46
10	संग्रामपूर तालुक्यातील जिल्हा परिषद शाळेतील आदिवासी मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या सद्यस्थितीचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास सुचित्रा संतोष बाहेकर, डॉ. हेमचंद्र ससाने	52
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार प्रदीप मुरलीधर वारूळकर, डॉ. यु.एम. धूत	61
12	दि. ३१ डिसेंबर, नववर्षारंभ आणि दिवाळी सण उत्सवातील फटाक्यांचा पर्यावरणावरील प्रभाव डॉ. सूर्यकांत नागनाथ कळसकर	71

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार

प्रदीप मुरलीधर वारुळकर
संशोधक विद्यार्थी,
बाबुजी आम्हाड महाविद्यालय,
पायडी, जि. अहमदनगर

डॉ. यु.एम. धूत
मार्गदर्शिका,
प्राचार्या, शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,
नांदेड, जि. नांदेड

Research Paper - Education

सारांश

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे व्यक्तिमत्त्व बहुआयामी,विद्यया व्यासंगी समाज सुधारक अशा स्वरूपाचे होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समग्र विचारांचा अभ्यास व आढावा घेतल्यास असे लक्षात येते की, त्यांनी केवळ अस्पृश्य समाजाच्या उधारासाठी कार्य केले नसून सर्व सामान्य माणसाला केंद्रबिंदू मानून संपूर्ण मानवी समूहाचे हित लक्षात घेतले आहे. सर्वांना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय न्याय मिळवून देण्याच्या प्रयत्न केला आहे. सामाजिक विषमतेची चिड डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना होती. सामाजिक विषमतेबरोबर त्यांनी आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय घटकाविषयी प्रखर मत व्यक्त केले आहे. 'सामाजिक व आर्थिक विषमतेवर शिक्षण हा एक उपाय होऊ शकतो' असे त्यांचे मत होते.

शिक्षण म्हणजे लिहिण्यास व शिकवून साक्षरतेचा प्रसार व प्रचार नव्हे तर शिक्षणाचा दृष्टीकोन गुलामाला गुलामगिरीची जाणीव करून देणे म्हणजे तो बंड करून उठतो असा मानव बनविणे. 'शिका, संघटीत व्हा व संघर्ष करा' हा मूलमंत्र त्यांनी समाजाला दिला. शिक्षणाचा हेतू लोकांचे नैतिकीकरण व सामाजिकीकरण करणे होय. म्हणून त्यांनी सभ्यता आणि संस्कृती याचा पाया शिक्षण असावा असे त्यांनी जाहीर केले. मागासलेल्या लोकांची प्रगती घडवून आणण्यासाठी शिक्षण हे प्रभावी साधन आहे असे त्यांना वाटत होते.

शिक्षणामुळे सामाजिक दर्जा उंचावला पाहिजे, चारित्र्य घडविणारे शिक्षण घेणे, शिक्षणाच्या माध्यमातून रचनात्मक कार्य घडले पाहिजे, शिक्षणामुळे समाजाहित

५. गरजवन्ताला शैक्षणिक कर्ज द्यावे.
६. करियर गायडंस करावे.
७. सर्वधर्मसमभावाचे तत्व विकसीत करावे.
८. शिक्षण व जीवन यात समवाय हवा.

स्मारोप -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू दिसून येतात. त्यापैकी बुद्धिमत्ता हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वश्रेष्ठ पैलू आहे. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना शिक्षणाची समान संधी मिळाली पाहिजे असे त्यांचे मत होते. समाजाच्या विकासातून देशाच्या प्रगती हातभार लावला जातो म्हणून सर्वांना शिक्षण मिळाले पाहिजे.

संदर्भ सूची :-

१. कीर घ. (१९९०) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (सा.आ.) मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन पृ. क. १३३
२. कित्ता पृ. क.३०२, ३०३.
३. कुंडले, म. बा, (२००३) शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र पुणे : श्री विद्या प्रकाशन पृ. क. ६७०.
४. खरात, शं, (१९९०) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रे पुणे : इंद्रायणी साहित्य
५. गायकवाड, या. (२००७) भारतरत्न बाबासाहेब आंबेडकर जीवन कार्य (द्वितीय आवृत्ती), औरंगाबाद : कैलास पब्लिकेशन्स पृ.क. ९०
६. दुनाखे, अ. (२००६) प्रगत शैक्षणिक तत्वज्ञान पुणे : नतून प्रकाशन पृ. क. २२६
७. मोहरीर, ल. का. (संपा) भारतीय शिक्षण विचार औरंगाबाद : भारतीय शिक्षण मंडळ पृ.क. १२४.
८. कित्ता १३०.
९. रतू, ना. चं. भाषांतर भोळे, भा. (२००३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अनुभव आणि आठवणी (दुसरी आवृत्ती) औरंगाबाद : साकेत प्रकाशन पृ. क. ८५, ८६.
१०. कित्ता ८९.
११. कित्ता १२७.

ISSN 2454-3292

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO WESTERN RESEARCH JOURNAL

(Refereed, Peer Reviewed & Indexing Research Journal)

**Impact Factor 5.50
(GRFI)**

Year-VII, Issue - XIV, Vol. 1

Mar. 2021 To Aug. 2021

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR
3.50

131. 457 1151

ISSN 2454-3292

International Registered & Recognized Research
Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO WESTERN RESEARCH JOURNAL

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XIV, Vol. I

Year-VII, Bi-Annual (Half Yearly)

(Mar. 2021 To Aug. 2021)

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',

R-9/139/6-A-1,

Near Vishal School,

LIC Colony,

Pragati Nagar, Latur

Dist. Latur - 413531.

(Maharashtra), India.

EDITOR IN CHIEF

Dr. Balaji G. Kamble

Head, Dept. of Economics, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur (M.S.) India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Subhash Deshmukh **Dr. Niam Chhanganl**
Head, Dept. of Economics, Head, Dept. of Economics,
Dada Patil Rajale Mahavidyalaya, S.K.N.G. College,
Adhinathnagar, Dist. Ahmednagar(M.S.) Karanja Lau, Dist. Washim (M.S.)

DEPUTY EDITOR

Dr. P. T. Pawar **Dr. Lalita Chandratra**
Dept. of Commerce, Dean, Sanskrit and Education,
Shivaji College, K. K. Sanskrit University,
Renapur, Dist. Latur (M.S.) Ramtek, Dist. Nagpur (M.S.)

CO-EDITOR

Vanita Jadhav **Dr. Vinayak R. Waghmare**
Mother Teresa B.Ed. College, Head, Dept. of Commerce,
Dharwad, Dist. Dharwad Shri Kumarswami Mahavidyalaya,
(Karnataka) Aisa, Dist. Latur (M.S.)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Mohammad T. Rahaman **Dr. Sivappa Rasapalli**
Dept. of Biomedical Science, Dept. of Chemistry & Biochemistry,
International Islamic University, UMASS, Wesport Road,
Mahkota (Malaysia) Dartmouth, MA (U.S.A.)

Dr. Bhaskar S. Wazire **Dr. Sarjarao K. Shinde**
Head, Dept. of History, Principal
Sitabal Arts College, B. K. D. College,
Akola, Dist. Akola (M.S.) Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Satyankumar P. Sitapara **Dr. Ambuja Malkhedkar**
Principal Gubarga, Dist. Gulbarba
Commerce & BBA College, (Karnataka)

Dr. M. S. Kamble **Dr. Prashant Kshirsagar**
Dept. of History, Dept. of Marathi
Vasant Mahavidyalaya, Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.) Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Website

www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913

09423346913 / 09637935252

09503814000 / 07276301000

E-mail :

visiongroup1994@gmail.com

interlinkresearch@rediffmail.com

mbkamble2010@gmail.com

Published by :

Indo Asian Publication,

Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.) India

Price : ₹ 200/-

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	The Impact of COVID 19 on Indian Economy Dr. Ajaykumar M. Palwe	1
2	Gayl Jones: A Renowned Afro-American Novelist Dr. Dinesh A. Gundawar	5
3	A Study of Customer Relationship and Behaviour in Retail Stores Dr. Anil Pande	10
4	Importance of Physical Fitness in Kabaddi Player Jyoti .Savalagi, Dr. Jyoti A. Upadhye	17
5	The Study of Co-Relation Between Physical Fitness and Personality of Teen Age Dr. Sunil Kumar	20
6	Effect of Yotic Exercises and Aerobic Exêrcises on Stress of Secondary School Children Kum. Jayamma, Dr. K. P. Martin	23
7	स्वतंत्रता संग्राम में हिन्दी पत्रकारिता की भूमिका डॉ. ज्ञानेश्वर गंगाधरराव गाडे	28
8	घुपद से ख्याल के विकास की विवेचना डॉ. श्रीमती रुपाली गोखले	34
9	स्थलवर्णनात्मक नकाशाचा अभ्यास डॉ. यु. एम. धुत, प्रदीप मुरलीधर वारुळकर	39
10	संत गोरा कुंमार यांची अमंगवाणी डॉ. राजामाऊ धायगुडे	45
11	मराठी कवितेतील समतेचे तत्व डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे	51
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार डॉ. नितीन आहेर	58

स्थलवर्णनात्मक नकाशाचा अभ्यास**डॉ. यु. एम. घुत**शासकीय अभ्यासक महाविद्यालय,
परभणी.**प्रदीप मुरलीधर वारुळकर**बाबुजी आम्हाड महाविद्यालय,
पाथर्डी, जि. अहमदनगर.**प्रस्तावना :**

मानव व पर्यावरण यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास भूगोल या विशयात केला जातो. भूगोल विषयांच्या प्राकृतिक भूगोल व मानवी भूगोल या प्रमुख दोन शाखा आहेत. या प्रमुख शाखांच्या अनेक उपशाखा आहेत. उपशाखांमधुन होणा-या अभ्यासातून भूगोल विषयाच्या ज्ञानात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. भूगोल विषयाच्या विकासाला चालना मिळत आहे.

प्रायोगिक भूगोल ही भूगोल विषयाची एक महत्वपूर्ण शाखा आहे. या शाखेमध्ये नकाशा, नकाशा प्रमाण, नकाशा प्रक्षेपण, स्थलवर्णनात्मक नकाशे, वितरणाचे नकाशे, हवा स्थितीदर्शक नकाशे, हवा स्थितीदर्शक उपकरणे, सर्वेक्षण, मोजणीशास्त्र द्व. अंतर्वेक्षण, वृत्तजाळी, आलेख व आकृती, क्षेत्र अभ्यास, ळच्चा वापर, दूरसंवेदन, छेदरेशा काढणे, जलप्रवाहाचा प्रवेग मोजणे, रस्त्याच्या उताराचा अंदाज काढणे इत्यादींचा समावेश होतो.

मानव ज्या प्रदेशात किंवा क्षेत्रात वास्तव करतो त्या प्रदेशाची त्याला संपूर्ण प्राकृतिक व सांस्कृतिक माहिती होणे आवश्यक आहे. यासाठी क्षेत्रमापन स्थलनिर्देशांक नकाशे किंवा स्थलवर्णनात्मक नकाशे (Toposheet) यांची माहिती होणे आवश्यक आहे. स्थलवर्णनात्मक नकाशाच्या अभ्यासावरून एखाद्या प्रदेशाची क्षेत्राची सर्वांगीण प्राकृतिक व सांस्कृतिक माहिती मिळण्यास मदत होते. स्थलवर्णनात्मक नकाशांवर ही माहिती सांकेतिक चिन्हे व खुणांमार्फत दर्शविलेली असते. सांकेतिक चिन्हे व खुणा यांचे अर्थ समजल्यास त्या प्रदेशाची किंवा क्षेत्राची सर्वांगीण माहिती मिळण्यास मदत होते. त्यामूळे सांकेतिक चिन्हे व खुणा यांना स्थलवर्णनात्मक नकाशांमध्ये महत्वाचे स्थान आहे. त्यांच्या अर्थावरून प्रदेशातील प्राकृतिक व सांस्कृतिक माहिती मिळण्यास मदत होते. म्हणून स्थलवर्णनात्मक नकाशांचा अभ्यास महत्वपूर्ण आहे.

आधुनिक नकाशा शास्त्रामध्ये स्थलवर्णनात्मक नकाशांना अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. स्थलवर्णनात्मक नकाशांमध्ये प्राकृतिक व सांस्कृतिक घटकांची माहिती सांकेतिक चिन्हे व खुणा यांच्या साहाय्याने दिलेली असते. मानव व पर्यावरण यांच्यातील परस्पर संबंधाची माहिती या प्रकारच्या नकाशावरून समजते. अशा प्रकारच्या नकाशावरील माहितीचे वाचन व विश्लेषण करणे

आकृती कमांक 2 मध्ये नकाशाचे निर्देशांक कशाप्रकारे विभागलेले आहेत हे दर्शविलेले आहे. सांकेतिक चिन्हे व खुणा (Conventional Signs and Symbols) :

नकाशात नैसर्गिक व सांस्कृतिक अशा अनेक घटकांची माहिती दिलेली असते. ही माहिती थोडक्यात व सुलभ रीतीने समजावी म्हणून काही सांकेतिक चिन्हे व खुणा यांचा वापर करण्यात येतो. भारतीय स्थलनिर्देशक नकाशात वापरल्या जाणा-या काही सांकेतिक चिन्हांची व खुणांची माहिती आकृती कमांक 3 मध्ये दिलेली आहे. सांकेतिक चिन्हे व खुणा दोन विभागात विभागलेली

आं
घट
वि.
मर्ध

रस्ता : रस्ताचा, रस्ताचे दगड बसविलेला	
रस्ता : कच्चा, रस्ताचे दगड बसविलेला	
मार्ग : रेलगाडीचा, उताऱ्या रेल्वारीचा, रेल्वेगाडी आणि विड	
पाट : पाऊल, नदीच्या वायातून, रस्ता लोहमार्गास जोडलेले ते स्थळ	
पूल : कृष्णाची, कृष्णातीरहित, बांधाचा रस्ता, पायउतार (FORD)	
पाण्याचा प्रवाह, कालवा	
नदीचा काठ : जलमग्न बाजूच्या बांधाचा, तीव्र उताराचा, १० ते २० फूट, २० फूटावर	
नदीचे पात्र : कोरडे, पाणी असलेले, खडक आणि बेटानी युक्त	
भरतीचे पाणी घेणारी नदी, भाट (Shoal), जलमग्न खडक	
विहीर : जालून घडविलेली, कच्छी, झरा, तलाव, सदेव जलयुक्त, कोरडा	
दलदल, देत (REEDS)	
बाघ : रस्त्यावरचा किंवा लोहमार्गावरचा, उघडा बोगदा (CUTTING), बोगदा,	
उंचसखल जमीन, छावणीची जागा, जाळीदार ताटघावरील द्राक्षवेल	
लोहमार्ग : (मोठे प्रमाण) टिमागी, एकमागी (स्टेशन)	
ताहमार्ग : (उतर प्रमाण) टिमागी, एकमागी (गैलाचे दगड)	
नारायणाचा मार्ग	
किरस्ता गूड, झाक किंवा प्रचारी गूड, विश्वाती गूड	
निरीहाक गूड, पोलीस ठाणे	CH DB or TB IRI
अफिस : पोस्ट, टेलिग्राफ, पोस्ट व टेलिग्राफ	IB PS
अंगणे : राखीव, राज्याची, सराईत	PO TO PTO
खेडी : कोटविरहित, कोटाने वेष्टित, नील, ओसाड, धांधल	RF SF PF
झोपड्या : चिरकातील, हंगामी (विजा तात्पुरत्या), चिन्ता, गोपुर, छत्री (Chhatra)	
घर, मशीन, डेऊळ, प्रंगोडा, मिनार	
बाघ : चिरेवड, मातीचा	
दीपगूड, खुटका (नांगर टाकण्याची जागा)	
गधन : उंच, आरूढ, पेल, बांदू, वेळीचे झाड	
ताटवृक्ष : पीफळ, पेलमाडरा, इतर सूक्ष्मणी, इतर वृक्ष, खुट्टे झाड	
गूर रेषा, आकार रेषा, खडकाचा उतार	
फटा, बाजूच्या टेकड्या	
हिमनदी, जलमावली, घेगा, दगडमातीचा घुरा, नद्याहिमाच्छादित	
सरदर : आखीव, आंतरराष्ट्रीय राज्याची	
सरदर : बिनआखीव, आंतरराष्ट्रीय राज्याची	
स्मशान, खाणविहीर, खाण, पुढलेख (कालासहित)	
उंची : चिकोण पद्धतीने	
उंची : बेंचमार्क	BM 200

समारोप –

प्रायोगिक भूगोलामध्ये प्रत्यक्ष कृती, निरीक्षण व अहवाल लेखन यांना महत्त्व आहे. मानवाला आपल्या सभोवतालच्या प्रदेशाची प्राकृतिक व सांस्कृतिक माहिती मिळविण्यासाठी स्थलवर्णनात्मक नकाशे उपयुक्त आहेत. अचुकता व भरपूर माहिती या वैशिष्ट्यांमूळे स्थलवर्णनात्मक नकाशांचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे.

संदर्भ सूची :-

1. सावंत प्र. भूगोल, पानं. नं. 205, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2006 प्रथम आवृत्ती..
2. सवदी.ए.वी., कोळेकर.पी.एस. प्राकृतिक व प्रायोगिक भूगोल, पानं.नं.216, निराली प्रकाशन, पुणे, 2006 प्रथम आवृत्ती.
3. चौधरी, शिंदे, चव्हाण, देशमुख भूगोल शाखांची मूलतत्त्वे, पानं.नं.334, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, 1994 प्रथम आवृत्ती .
4. Website – en.m.wikionary.org/soinakshe.uk.gov.in

6

शिक्षक, शिक्षण आणि मूल्यशिक्षण

डॉ. विठ्ठल गोपाळराव घेनशेटवाड

शासकिय आध्यापक महाविद्यालय,

नांदेड, जि. नांदेड

Research Paper - Education

प्रस्तावना :

अध्यापक हा शिक्षणप्रक्रियेचा खरा सुत्रधार आहे. विकसनशील प्रालकावर जर सर्वात जास्त कोणाचा प्रभाव पडत असेल तर तो शिक्षकांचा. त्याचमुळे शिक्षक कसा होतो, कसा आहे व कसा असावा याचा विचार करणे अपरिहार्य आहे.

अध्यापकाच्या समाजातील स्थानाचा विचार केल्यास असे लक्षात येईल की, प्राचीन भारतीय समाजात अध्यापकाला सर्वश्रेष्ठ स्थान होते. विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने तर अध्यापक गरुड्रम्हा, गुरुर्विष्णू, गुरुर्साक्षात परब्रम्हच होते. अंधकाराचा नाश करणारा म्हणून गुरुकडे आदराने पाहिले जाई परंतु कालांतराने शिक्षणपद्धतीत प्रदल होऊन गुरुच्या स्थानाचे महत्व कमी झाले व शिक्षक आणि त्याचा व्यवसाय काहीसा उपेक्षिला गेलेला आहे. मात्र त्याला प्रादलती समाजव्यवस्था ज्याप्रमाणे कारणीभूत आहे, त्याचप्रमाणे शिक्षकही काही अंशी जप्राप्रादार आहे.

आजच्या प्रालकेंद्रीत शिक्षणपद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांचा विचार करून अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया ठरवावी लागते. कारण शिक्षित होणारा विद्यार्थी सुसंस्कृत झाला पाहीजे ही समाजाची शिक्षणाकडून अपेक्षा आहे आणि हा विद्यार्थी सुसंस्कृत होण्यासाठी खरी गरज असेल तर ती मूल्यशिक्षणाची. विद्यार्थ्यांवर जाणीवपूर्वक संस्कार करून त्यांच्या वर्तनास अपेक्षित वळण लावण्याचे कार्य अध्यापक करित असतो. यासाठी मूल्यांप्राप्ततीची परिपूर्ण जाण शिक्षकाला होणे अत्यावश्यक आहे.

मूल्यशिक्षणाची संकल्पना :

मूल्यशिक्षण ही संज्ञा जरी आधुनिक चिरंतन असली तरी या संज्ञेचा संप्रांध नैतिक मूल्यांच्या शिक्षणाशी येतो. त्यामुळे त्यात नवीन असे काहीच नाही. कारण प्राचीन गुरुकुल पद्धतीपासूनच चारित्र्यासंवर्धन व उच्च दर्जाच्या नैतिक मूल्यांवर भर दिलेला आहे व मूल्यशिक्षणाची संकल्पना ही

पाहिजे.

प्रा.लिता पाटील यांच्या मते, 'शिक्षक हा चारित्र्याचा भास्कर आहे. मूल्यशिक्षण देतांना शिक्षकाने सकारात्मक, होकारात्मक व उत्स्फूर्तपणे सहभागाची भुमिका घ्यावी. मूल्यशिक्षणातून संस्कार करण्याची शिक्षकी पेशाची जप्राप्तदारी आहे हे विद्यार्थी शिक्षकाने स्विकारावे.'

शिक्षणाकडून अपेक्षा :

आजच्या शिक्षणपद्धतीत धर्मातीतता, सामाजिक न्याय, वैचारिक सुसंगती, तर्कनिष्ठ विचार, वैयक्तिक प्रतिष्ठा, लोकशाहीप्रदल आदर यांचे पुरेसे प्रीजारोपण होण्यासाठी मूल्यशिक्षण आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये रुजविण्याची जी मूल्ये आहेत त्याचे ज्ञान आपल्याला आहेच असे शिक्षकाने मानता कामा नये. केवळ पुस्तकी धन मिळवून न देऊन भागणार नाही तर त्या ज्ञानाचे, माहितीचे सादरीकरण व उपयोजन करण्याची कला त्याने आत्मसात केली पाहिजे. कारण प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अंगी ही मूल्ये प्रथम रुजविण्यापूर्वी ती अध्यापकांच्या कितपत पचनी पडली आहेत हा मुद्दा विचारार्थ आहे व अध्यापकाकडून अशी अपेक्षा करतांना प्रथम एक प्रश्न उपस्थित होतो की, आज दिल्या जाणाऱ्या अध्यापक शिक्षणातून संपूर्ण मूल्यांच्या अनुषंगाने काय दिले जाते व काय देण्याची गरज आहे?

1. आजचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना विश्वाचे भौतिक ज्ञान देते, परंतु अध्यात्मिक ज्ञान देते का?
2. आजचे शिक्षण देशप्रेमाची राष्ट्राभावना जागृत करते, परंतु विद्यार्थ्यांना मानसिक तणावापासून 'स्व' चे संरक्षण करणे शिकविते का?
3. आजचे शिक्षण शरीर व निसर्गाचे ज्ञान नक्कीच देते, परंतु मन, प्रुद्धी, संस्कार यांचे आत्मिक ज्ञान देते का?
4. आजचे शिक्षण स्थूल व भौतिक धन मिळविण्याची योग्यता विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करू शकते, परंतु आत्मसंतुष्टी, संतोष, समाधान ज्याला अविनाशी धन म्हणतात ती योग्यता निर्माण करू शकते का?
5. आजच्या शिक्षणातून धर्माविषयी ज्ञान देऊ शकतो, परंतु विश्वप्रगंधुत्वाची जाणीव निर्माण करू शकतो का?
6. आजच्या शिक्षणातून मोठमोठ्या पदव्या दिल्या जाता, परंतु ते उदरनिर्वाहाचे साधन प्रानू शकते का?

या सर्व प्रश्नांच्या सकारात्मक उत्तरासाठी मूल्यशिक्षणाची नितांत आवश्यकता आहे. कारण खऱ्या अर्थाने आजच्या राष्ट्राचा आधारस्तंभ म्हणून ज्या विद्यार्थ्यांकडून अपेक्षा केली जाते तत्पूर्वी त्यांना अध्यापन करणाऱ्या अध्यापकांना देण्यात येणाऱ्या अभ्यासक्रमाचा विचार करणे प्रथम अपरिहार्य आहे. अध्यापकाचे शिक्षण म्हणजे अध्यापकाने कसे अध्यापन करावयाचे एवढेच महत्वाचे नाही, तर

शिक्षणाने त्याच्यामध्ये उपक्रमशीलतेची ज्योत प्रज्वलित केली पाहिजे व ती तेवत ठेवली पाहिजे. विद्यार्थ्यांना अध्यापन प्रक्रिया कंटाळवाणी वाटणार नाही व शिक्षकांचा शिक्षकीपेशाप्रदल उचित दृष्टीकोन निर्माण होईल अशाच अभ्यासक्रमाचा समावेश अध्यापक प्रशिक्षणात करावा. कारण आईवडील तर मुलाला फक्त जन्म देतात, परंतु अध्यापक त्यांना जिवंत राहण्याची कला शिकवितात. ज्या शिक्षकांना दैनंदिन वर्तनातून विद्यार्थ्यांनी ही मूल्ये पकडायची, ती मूल्य शिक्षकांच्या वृत्तीत भिनलेली असतील तरच ती त्यांच्या वर्तनातून व्यक्त होतील. मूल्य शिक्षण हा अध्यापनाचा स्वतंत्र विषय होऊ शकत नाही.

अध्यापकाचे उत्तरदायित्व :

साचेप्रांद आणि शैक्षणिक तंत्राच्या मदतीने मूल्य कशी शिकणार? वातावरण, सहवास, उपक्रम, कार्यक्रम, वाचन, मनन, अनुभव संस्करण व जीवनदृष्टी यांच्या सहाय्याने मूल्य आत्मसात करावयाची असतात. कुटुंब, शाळा आणि समाज यात प्रेरणाचा परिपोष घडला पाहिजे. चांगल्या गोष्टींना उत्तेजन मिळाले पाहिजे. मग त्यातून स्वयंशिक्षण प्रक्रियेतून विद्यार्थी मूल्यांचा स्विकार करतात आणि त्यांच्या वर्तनातून ती मूल्ये पुढे प्रतित होत राहतात. मूल्य शिकण्याऐवजी ती विद्यार्थ्यांमध्ये रूजविण्यासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करणे हे अध्यापकाचे उत्तरदायित्व ठरते.

या अनुषंगाने अध्यापक शिक्षण अभ्यासक्रमातूनच असा शिक्षक निर्माण व्हावा की, जो अभ्यासक्रम व अध्ययन प्रक्रियेतून मुल्याधिष्ठित व्यक्तिमत्व असलेला विद्यार्थी घडवू शकेल यासाठी त्याला आदान, प्रक्रिया व प्रदान या त्रिसूत्रीची जाणिव असणे आवश्यक आहे.

उपाययोजना :

1. अध्यापक शिक्षण अभ्यासक्रमात आध्यात्मिक अधिष्ठान असावे
2. शिक्षण प्रशिक्षणांमध्ये मूल्यधिष्ठित अभ्यासक्रम निर्मितीची क्षमता निर्माण करणे.
3. शिक्षक प्रशिक्षणांमध्ये मूल्यधिष्ठित सराव पाठ तयार करण्याची क्षमता निर्माण करणे.
4. शिक्षण प्रशिक्षणांमध्ये उद्दिष्टांच्या दृष्टीकोनातून मूल्यांच्या कार्यात्मक व्याख्या तयार करण्याची क्षमता निर्माण व्हावी.
5. प्रशिक्षणांमध्ये मानवी मूल्यांच्या विकासाची श्रेणीप्राद्व रचना तयार करण्याची क्षमता निर्माण व्हावी.
6. मूल्यशिक्षण हा आवश्यक विषय म्हणून अभ्यासक्रमात समाविष्ट करावा.

जागतिकीकरण, संगणकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण तसेच माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे सारे विश्व एका हाकेच्या अंतरावर आले आहे. संस्कृतीची, मूल्यांची व ज्ञानाची देवाण-घेवाण होत आहे. ही अतिशय स्तुत्य गोष्ट असली तरी या घोडेदौडीत माणूस माणसापासून दूर जात आहे. यापेक्षा आणखी दुसरी शोकांतीका कोणती असणार? त्याकरिता आपली संस्कृती, वारसा

टिकाविणे व दुसऱ्या संस्कृतीतील चांगले तेच उचलणे व त्या अंतर्गत माणसाचे माणूसपण टिकून राहणे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ सूची :-

१. डॉ. गावंडे एकनाथ (२००४), मूल्यधिष्ठीत शिक्षण प्रक्रिया आणि उपचार, नुतन प्रकाशन, पुणे.
२. डॉ. अहेर हिरा (१९९५), उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण व शिक्षक, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
३. डॉ. नागतोडे किरण (१९९७), शालेय व्यवस्थापन शैक्षणिक संरचना आणि आधुनिक विचारप्रवाह, विद्या प्रकाशन, नागपूर-२
४. करंदीकर सुरेश, मंगरुळकर मीना (२००२), उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर-२

टिकविणे व दुसऱ्या संस्कृतीतील चांगले तेच उचलणे व त्या अंतर्गत माणसाचे माणूसपण टिकून राहणे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ सूची :-

१. डॉ. गावंडे एकनाथ (२००४), मूल्यधिष्ठीत शिक्षण प्रक्रिया आणि उपचार, नुतन प्रकाशन, पुणे.
२. डॉ. अहेर हिरा (१९९५), उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण व शिक्षक, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
३. डॉ. नागतोडे किरण (१९९७), शालेय व्यवस्थापन शैक्षणिक संरचना आणि आधुनिक विचारप्रवाह, विद्या प्रकाशन, नागपूर-२
४. करंदीकर सुरेश, मंगरुळकर मीना (२००२), उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर-२

6

कोविड - १९ चा भारतीय पर्यटनावर होणारा परिणाम

डॉ. विठ्ठल गोपाळरान घोनशेटवाड
शासकीय आचार्यक महाविद्यालय,
नांदेड, जि. नांदेड

Research Paper - Education

गोषवारा

भारत दरवर्षी लाखो पर्यटकांना 'अतिथी देवो भव' या संकल्पनेने आकर्षित करतो म्हणजे पाहुणे म्हणजे देव हा पाहुण्यांना सामावून घेऊन आपल्या उत्कृष्ट आदरातिथ्य सेवा प्रदान करण्याच्या भारताच्या इतिहासाचे उदाहरण देतो. हेच कारण असेल की भारताच्या जीडीपीमध्ये पर्यटन उद्योगाचा वाटा सुमारे ९% आहे. सध्याच्या परिस्थितीत जिथे जागतिक आरोग्य संघटनेने कोविड-१९ ची महामारी म्हणून घोषणा केली होती, भारत सरकारने संपूर्ण देश लॉकडाऊन जाहीर केल्याचा अर्थव्यवस्थेवर, मुख्यतः पर्यटन आणि आदरातिथ्य उद्योगावर जोरदार परिणाम झाला. लॉकडाऊन आणि नंतर या महामारीतील भारताची परिस्थिती समजून घेण्यासाठी, पर्यटन आणि आदरातिथ्य उद्योगावर देशाचा परिणाम प्रस्तुत शोधनिबंधात अभ्यासला आहे.

Keywords: Tourism, Covid-19

प्रस्तावना

कोरोना व्हायरस हा विषाणूचा एक प्रकार आहे. यामध्ये अनेक विषाणूंचा समावेश होतो. या विषाणूंचा संसर्ग प्राणी आणि माणसांना होतो. विविध प्रकारच्या कोरोना विषाणूमुळे श्वसनसंस्थेशी संबंधित आजार होतात. अगदी नेहमीच्या सर्दी-खोकल्यापासून ते २०१२ मध्ये समोर आलेला मिडल ईस्ट रेस्पिरेटरी सिंड्रोम (मेर्स),

360

सिक्लीर ऍक्यूट रेस्पिरेटरी सिंड्रोम (सार्स) हे कोरोना व्हायरसमुळे उद्भवणारे आजार आहेत.चीनमध्ये शोध लागलेल्या आणि सध्या जगभर पसरलेल्या कोरोना विषाणूमुळे होणाऱ्या आजाराचे नामकरण कोविड १९ असे करण्यात आले आहे. डिसेंबर २०१९ मध्ये साध सुरू होण्याआधी नवा कोरोना विषाणू आणि त्यासंबंधीच्या साथीची कोणतीही नोंद नव्हती.

कोरोना विषाणू आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

कोरोना व्हायरसच्या प्रादुर्भावामुळे भारत 'लॉकडाऊन' झाला असून त्याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर निश्चितच गंभीर परिणाम आगामी काळात दिसून येतील. केंद्र सरकारनेही आर्थिक पॅकेजच्या माध्यमातून दिलासा असला तरी अर्थव्यवस्थेतील या घसरणीला सामोरे जावे लागेल. तेव्हा, कोरोनाचा एकूणच अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम आणि त्यावरील उपाययोजना यांचा सविस्तर आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेतला आहे. आपला देश सध्या आर्थिक आणीबाणीच्या उंबरठ्यावर आहे. फक्त केंद्र सरकारने तसे अजून अधिष्कृत जाहीर केलेले नाही. भारतीय राज्यघटनेत कायदा व्यवस्थेसाठी आणीबाणी व आर्थिक आणीबाणी जाहीर करण्याची तरतूद आहे. इंदिरा गांधी पंतप्रधान असताना त्यांनी राजकीय आणीबाणी देशावर लादली होती. चंद्रशेखर देशाचे पंतप्रधान असताना देशात आर्थिक आणीबाणी जाहीर करण्याची परिस्थिती निर्माण झाली होती. पण, त्यावेळी देशातील सोन्याचा साठा विकून देश सावरण्यात आला आणि आर्थिक आणीबाणी जाहीर करण्यात आली नाही. जर सध्या असलेल्या राष्ट्रीय आपत्तीमुळे केंद्र सरकारला 'राष्ट्रीय आर्थिक आणीबाणी' जाहीर करावी लागली, तर देशातील तो पहिला प्रसंग असेल व यावर कोणीही टीका करणार नाही. कोरोना आणि त्यानिमित्ताने झालेले लॉकडाऊन यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचा घटक असलेल्या पर्यटनक्षेत्रावर झालेल्या परिणामाची चर्चा पुढीलप्रमाणे

भारताच्या पर्यटन महसुलावर कोविड-१९ चा प्रभाव

कोविड-१९ महामारीचा परिणाम म्हणून, जगाला अतुलनीय जागतिक आरोग्य, सामाजिक आणि आर्थिक संकटांचा सामना करावा लागत आहे. संक्रमण नियंत्रित करण्यासाठी अनेक सीमा बंद करण्यासह, जगभरातील प्रवासी निर्बंधांमुळे जगभरातील मागणीत घट झाल्याने प्रवास आणि पर्यटन हे सर्वात जास्त प्रभावित उद्योगांपैकी आहेत. नॅट्रॅज्ज वर्ल्ड टुरिझम बॅरोमीटरच्या ताज्यानुसार, जानेवारी-डिसेंबर २०२० मध्ये आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांचे आगमन ७२ टक्क्यांनी कमी झाले आहे, नवीनतम UNWTO वर्ल्ड टुरिझम बॅरोमीटरनुसार, आणि कमी होत चालले आहे, कमी व्हायरस प्रतिबंध, कमी प्रवासी

आत्मविश्वास आणि लक्षणीय कोविड-१९ महामारीमुळे प्रवास निर्बंध अजूनही कायम आहेत. गेल्या वर्षीच्या याच कालावधीच्या तुलनेत, या वर्षाच्या पहिल्या दहा महिन्यांत १०० दशलक्ष कमी आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांचे आगमन झाले, परिणामी आंतरराष्ट्रीय पर्यटन निर्यात महसुलात US\$ ९३५ अब्जचा तोटा झाला, जो २००९ मध्ये अनुभवलेल्या नुकसानीच्या दहापट जास्त आहे. जागतिक आर्थिक संकटाचा परिणाम म्हणून. जानेवारी ते डिसेंबर २०२० दरम्यान, आशिया आणि पॅसिफिकमधील आवक ८२ टक्क्यांनी कमी झाली. या दहा महिन्यांच्या कालावधीत मध्य पूर्वमध्ये ७३ टक्के आणि आफ्रिकेत ६९ टक्के घट झाली आहे. युरोप आणि अमेरिका या दोन्ही देशांमध्ये आंतरराष्ट्रीय आवक ६८ टक्क्यांनी कमी झाली. सध्याच्या नमुन्यांनुसार, २०२० च्या संपूर्ण वर्षासाठी परदेशी आगमन ७०% ते ७५% पर्यंत घसरण्याची अपेक्षा आहे. याचा अर्थ असा होईल की आंतरराष्ट्रीय पर्यटन ३० वर्षापूर्वीच्या पातळीवर परत आले असते. २०२० मध्ये, आंतरराष्ट्रीय पर्यटनात अंदाजित घसरण जवळपास १ अब्ज अभ्यागतांचे नुकसान आणि US\$ १.१ ट्रिलियन पर्यटकांच्या कमाईच्या समतुल्य असेल. परदेशी पर्यटनातील या घसरणीमुळे २०१९ मध्ये जगभरातील US\$ २ ट्रिलियन पेक्षा जास्त आर्थिक नुकसान होऊ शकते, जे जागतिक GDP च्या २% पेक्षा जास्त आहे. भविष्यात, असे मानले जाते की लसीकरणची घोषणा आणि अंमलबजावणी हळूहळू ग्राहकांच्या विश्वासाला चालना देईल आणि प्रवासावरील निर्बंध कमी करण्यास मदत करेल. UNWTO च्या २०२१-२०२४ च्या विस्तारित परिस्थितीनुसार, २०२१ च्या उत्तरार्धात आंतरराष्ट्रीय पर्यटन परत येण्याची अपेक्षा आहे. परदेशी इमिग्रेशनच्या बाबतीत, तथापि, २०१९ च्या स्तरावर पुनर्संचयित होण्यासाठी २ ते ४ वर्षे लागू शकतात.

हवाई प्रवास आणि भारतात पर्यटकांचे आगमन

जागतिक पर्यटन संघटनेच्या मते, २०१६ मध्ये आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांची आवक १.२३ अब्जांवर पोहोचली, जी २००० मध्ये ६७४ दशलक्ष होती. कमाई विक्रमी US \$ १.२२ ट्रिलियनवर पोहोचली, जी २००० मध्ये US\$ ४९५ अब्ज वरून प्रभावीपणे वाढली. परदेशी प्रवाशांचा वाहतुकीवरचा खर्च, किरकोळ, आदरातिथ्य उद्योग, सांस्कृतिक उपक्रम इ. आणि त्या बदल्यात पर्यटनामुळे पायाभूत सुविधा आणि निवास व्यवस्था निर्माण होते.

हॉस्पिटॅलिटी उद्योगावर महामारीचा प्रभाव

प्रवास हा जसा पर्यटन उद्योगाचा एक भाग आहे, तसाच आदरातिथ्य उद्योग देखील देशाच्या पर्यटनाला पाठिंबा देतो. हॉस्पिटॅलिटी उद्योग प्रवाशासाठी मुक्काम,

362

भोजन आणि इतर मूलभूत गरजा पुरवतो. शिवाय, स्टॅंड-अलोन रेस्टॉरंट्स, स्थानिक भोजनालये आणि ऑनलाइन डिलिव्हरी यांचा त्यांच्या व्यवसायावर वाईट परिणाम झाला.

निष्कर्ष

कोविड-१९ (साथीचा रोग) सर्व देशभर (किंवा खंडभर) असलेला महामारी हा आतापर्यंतचा कोणत्याही देशासाठी सर्वात मोठा धोका आहे, कारण २०२० मध्ये आंतरराष्ट्रीय आणि देशांतर्गत प्रवासावर ४५ टक्क्यांपर्यंत गंभीर परिणाम झाला आहे, जे चार महिन्यांच्या प्रवासाच्या नुकसानीइतके आहे. भू-स्थानिक तंत्रज्ञान हे एक महत्वाचे साधन आहे जे सध्याच्या पर्यटन-संबंधित क्रियाकलाप तसेच साथीची परिस्थिती अतिशय कार्यक्षम आणि प्रभावीपणे समजून घेण्यास मदत करते. भौगोलिक माहिती प्रणाली (GIS) तंत्रज्ञान अंतराळ आणि वेळेत पर्यटनाशी संबंधित कोविड-१९ च्या प्रसाराचे मॅपिंग आणि अर्थ लावण्यासाठी एक मार्ग प्रदान करते जेणेकरून साथीच्या रोगाच्या प्रसारावर लक्ष ठेवण्यासाठी धोरणे आणि उपाययोजनांबाबत निर्णय घेता येतील याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे आरोग्य सेतू. अँड्रॉइड ॲप जे समुदायाला मदत करण्यासाठी ब्लूटूथ आधारित कॉन्टॅक्ट ट्रेसिंग तंत्रज्ञान वापरते. नकाशांचे मूल्यमापन एक सामान्य संशोधन फ्रेमवर्क प्रदान करते ज्यामध्ये प्राथमिक आणि दुय्यम दोन्ही प्रकारच्या संबंधित डेटाचा समावेश होतो. सतत बदलणाऱ्या जगात धोरण निर्मात्यांसाठी व्हिज्युअलायझेशन, व्याख्या आणि प्रतिक्रिया नियोजनाच्या दृष्टीने नकाशे अधिक चांगल्या प्रकारे मदत करू शकतात. साइट इंटेलिजेंस हे कोविड-१९ साथीच्या रोगाचे कर्मचारी, व्यवसाय आणि सुविधांवरील परिणामांबद्दल रीअल-टाइम माहिती गोळा करण्याची ऑफर देते हे अनेक धोरण आणि निर्णय घेणाऱ्यांना संस्था चालू ठेवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मौल्यवान संसाधनांचा अंदाज लावण्यास मदत करते. जीआयएस पूर्वनिर्धारित क्षेत्रातील व्हायरसच्या समुदाय-आधारित क्रियाकलापाचा मागोवा घेण्यासाठी स्थान-आधारित उपाय देते. लीव्हेरेज नकाशे नवीन समस्या समजावून सांगण्यास मदत करतील आणि आवश्यक डेटा, इव्हेंट आणि सेवांचा समावेश करणारी फ्रेमवर्क सादर करतील. कोविड-१९ ची पहिली आणि दुसरी लाट जवळपास संपली आहे, आता सरकारने तिसऱ्या लाटेवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. तज्ञ आणि संशोधकांनी असे सुचवले आहे की मुलांसाठी ही खूप कठीण परिस्थिती असणार आहे कारण विषाणू खूप वेगाने उत्परिवर्तन करत आहे आणि लोकसंख्येवर खूप कमी वेळेत मोठ्या प्रमाणात परिणाम करत आहे. तर, एकच उपाय उला आहे, प्रत्येकाला लसीकरण करा. सरकारने आधीच मोठ्या वयोगटातील लसीकरण

363

सुरू केले आहे, परंतु मुलांवर आधारित लस चाचणी टप्प्यावर आहे. आता चाचण्यांना गती देण्याची आणि योग्य लस आणण्याची नितांत गरज आहे. यामुळे कोविड-१९ प्रकरणावर अंकुश ठेवण्यास मदत होईल आणि त्यानुसार सरकार प्रभावी उपाययोजना करू शकेल. जेव्हा कोविड-१९ प्रकरणांचा प्रसार थांबेलय लोक सुरक्षित वाटू लागतील, अर्थव्यवस्थेला चालना मिळेल, व्यावसायिक क्रियाकलापय हॉटेल्स आणि हॉस्पिटॅलिटी क्षेत्रे, पर्यटन स्थळे पुन्हा त्याच्या टप्प्यावर येतीलय अशा प्रकारे पर्यटन उद्योगाला पुन्हा उभारी मिळेल.

संदर्भ सूची :-

- 1) Kumar J, Sahoo S, Bharti B, et al. (2020) Spatial distribution and impact assessment of COVID-19 on human health using geospatial technologies in India Spatial distribution and impact assessment of COVID-19 on human health using geospatial technologies in India. Int J Multidiscip Res Dev 7: 57-64.
- 2) Choudhary M (2020) Esri creates dashboard to map spread of COVID 19 cases in India - Geospatial World. geoworldmedia. Available from: <https://www.geospatialworld.net/blogs/esri-creates-dashboard-to-map-spread-of-covid-19-cases-in-india/>
- 3) Chandel RS, Kanga S (2018) Use of Geospatial Techniques to Manage the Tourists & Administration: A Case Study of Mount Abu, Rajasthan. We Int J Sci Tech 13: 63-78.

ISSN 2319 - 8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

Volume - X

Issue - I

November - April - 2021-22

English Part - I / II

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47023

ज्ञान-विज्ञान विपुलाय

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.571
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

365

5. HRD Strategies for Globalisation of Higher Education in the 21st Century

Dr. Vitthal Gopalrao Ghonshetwad
Government College of Education, Nanded

Abstract

The Indian system of higher education is facing today many challenges arising out of globalization, liberalization and knowledge-centered society. The 21st century is dominated by Globalization Indian economic and structural reforms leading to Globalization demand new skills that must be updated constantly.

The GATS and WTO agreements, which are likely to be signed by the Indian Government. Will be effective in the higher education-allowing foreign universities to market their education in this country.

Introduction

Today economic liberalization has become a reality and both state and centre are clearly aware of the need for economic reforms. The world also has changed the globalization has directly affected the social and economic framework of each and every nation in the world.

The new knowledge economy has opened up new avenues for socially meaningful and committal earlier, to benefit from such uncommon opportunities, we need to change the nature of discourse from the economics of money to the economics of human dignity and well-being and place emphasis on gross national product in the place of current calculations of GDP. Write the skills, expertise and attitudes for the work force and prerequisite for an organization/institution ability to adjust to changing situation.

This is also period of transitional stage of humanity making transition from industrial society to information society and developing new social and economic order.

The information age is also recognized as the Knowledge age. And Indian government and leaders are placing high hopes and goals of making India a knowledge super power within next decade no country becomes a super power unless common people are developed to the highest level through information, communication, tools and technologies of the age to enable taking place all over. This can be achieved only through a right system of education for all.

366

- 204 -

Globalization, as well as stresses of Globalization on humanity different expert group responses were also identified opinions of the experts were also analyzed and utilized for emerging paradigms shift, sources of competitive advantage and implication of Globalization

The process of globalization now being shaped by physical, social, Economic and Technological environment reformation, were identified and analysed to project the most like future paradigms.

Paradigms of Globalization

1. Global independence.
2. Widening horizons to transnational.
3. Cross breeding technology transfers.
4. Free mobility of capital.
5. Dismantling of cross border barriers.
6. Emergence for new drives to change, information.
7. Technology and electronic highway.
8. Knowledge is principle and mobile sources to values.
9. Transformation of the role and models and mindsets both at min and micro levels.
Quality as component distance from physical change in organization management development.

Problems of Globalization

1. Evidence in rising unemployment.
2. In equalities in development world wide.
3. Cultural adaptation and the modernization of mentalities.
4. Social and economic injustices.

How to Overcome the Issues

1. Learns to live together in global village.
2. Manage to live together in communities.
3. Nation/region/city/village/neighborhood.
4. Sense of Responsibility.
5. Renewal of Practical democracy.
6. Mutual understanding among the people.

367

-205-

globalization and pressures of liberalization while continuing its fight against poverty, illiteracy and disadvantage ?

1. Co-modification of Education
2. Global competitiveness
3. Concerns of weaker institutions
4. Development of disparities and unsolved Indian problems
5. Weak linkage of education with development process.
6. High cost of higher education

The Major issue and challenging is to use IT and evolve a new system of education that may enable educational institutions to develop appropriate paradigms of development and education and to increase coverage by serving larger numbers so as to move towards education for all so essential for knowledge-based society.

Higher education, research and its complimentary technological domain have to be pursued hand in hand with freedom for people within each of these domains to work across their respective domain boundaries. There must be special motivator for to do so in contrast, today we seem to have created tall boundary walls with all open has guarded by on inflexible systems of rule that neither nurture excellence nor-cooperative working across these boundaries.

"Higher education not only raises the quality of life for the whole population but is also an instrument of social justice, providing social mobility for those with most talent."

The bulleting of Association of common wealth universities Oct 2003 P.8.

Globalization rater not only in the economica field but simulataneously it refers ot social, cultural, political and Educational scenarios also it we want to achieve and sustain competitive advantage in all the sectors and benefit from the process of Globalization then we are bound to be re-organize/re-engineer our education systems and "Globalization for all" is the prerequisite for the sustainable development towards new era. Sustainable development towards new era. Sustainable development would require as must recycling as possible and making the resources long to the extent that exhaustible recoureses are dexploited, reducing their availability to future generationsm it is the moral responsibility of the present generations pins to ensure that some part of hte procedds from this exploitation are invested for the benefit of the future generations and hat not all at it is spent on current consumptions for benefit of presen generation alone.

368

Challenge of Higher Education for MHRD

1. Provide adequate physical facilities and infrastructure
2. Effective teaching and learning processes
3. Relevance of Higher Education

Globalization of education is the way in which education policy can be help to create world of the 21st century on there should of the new millennium to drive toward world unity has become one of the dominant pervasive features of life on the planet perceptibly now a global consciousness in emerging constructing a peaceful planetary society is essential to humanity's very survival. The one aim of humanity with the corollary of unity diversity is essential.

References

1. Hussen (1988) Encyclopedia of Educational Research
2. NCTE, New Delhi (2001) Maharashtra state of council of Educational Research & Training. Teacher Education in Maharashtra
3. Third & Forth survey of Researches in Education.
4. 11th Plan of Higher Education.
5. Challenges of Higher Education for MHRD.

B.Aadhar Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
 Impact Factor - (SJIF) - 8.575, Issue NO, (CCCLXXXVI) 386 C
 ISSN : 2278-9308
 January, 2023

23	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना यांच्यातील आंतरसंबंध	डॉ. शैला भगवान सारंग	88
24	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्य घटना	जगताप शुभांगी जगदीश	95
25	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क घटनासमितीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	प्रा. डॉ. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	99
26	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	प्रा. डॉ. आर. जी. सुरळकर	103
27	भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क	डॉ. अंकुश अंबादास चव्हाण	107
28	भारतीय लोकशाही व्यवस्थेतील निवडणूक आयोगाची भूमिका	डॉ. ममता विजयराव पाशीकर	109
29	निवडणूक आयोगाची भूमिका	प्रा. डॉ. विजयकुमार सोत्रर	115

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed
 Multidisciplinary International Research Journal

January-2023
 (CCCLXXXVI) 386 ©

75th YEARS OF INDIAN INDEPENDENCE

Chief Editor
 Prof. Virag S. Gawande
 Director
 Aadhar Social
 Research & Development
 Training Institute Amravati

Editor
 Dr. Vilas Aghav
 Officiating Principal
 Associate Professor & Head
 Department of Political Science,
 Adarsh Mahavidyalaya, Hingoli Dist. Hingoli

This journal is indexed in :
 - Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
 - Cosmos Impact Factor (CIF)
 - International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadhar-social.com

One Day Interdisciplinary National Conference on
75 Years of Indian Independence
 Organized by
 Department of Political Science (UG & PG)
Adarsh Mahavidyalaya, Hingoli
 In Collaboration with
 Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Shri./Smt. **डॉ. शैला भगवान सारंग** of **शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, नांदेड** has participated / presented a paper entitled **मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना यांच्यातील आंतरसंबंध** in One Day Interdisciplinary National Conference on "75 Years of Indian Independence" organized by Department of Political Science (UG & PG), Adarsh Education Society's Adarsh Mahavidyalaya, Hingoli, Maharashtra, in collaboration with Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded held on Tuesday, 24th January, 2023.

Convener
 Mr. G. P. Chavan
 (Dept. of Pol. Sci.)

Chief Organizer
 Dr. Vilas Aghav
 (I/C Principal)

B.Aadhar Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
 Impact Factor - (SJIF) - 8.575, Issue NO, (CCCLXXXVI) 386-C
 ISSN : 2278-9308
 January, 2023

मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना यांच्यातील आंतरसंबंध
 डॉ. शैला भगवान सारंग
 प्रोफेसर शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, नांदेड

प्रस्तावना:
 विनाच्या सततकापायून मानवी हक्कांचा किंवा मानवाधिकारांचा जोरदार पुरस्कार करण्यात आला आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेपासून मानवी हक्कविषयक पध्दतीचा विशेष महत्त्व देण्यात येत आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेत "मानवी हक्क" व मूलभूत स्वातंत्र्य यांचा अग्रह उरण्यात आला असून त्यांच्या प्रस्थापनेसाठी प्रयत्नही राहण्याचा निर्धार केला आहे. त्यामुळे मानवी हक्कांचे महत्त्व अधोरेखित होण्यास सूप मदत जाली आहे. मानवी हक्क हे मानवाच्या जीवनाचे अविभाज्य भाग आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला मनुष्यप्राणी या नात्याने हे हक्क नैसर्गिकरित्या प्राप्त झाले आहेत. नव्यून मानवी हक्कांशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करत येणे शक्य होणार नाही. इतकेच नव्हे तर हक्कांशिवाय व्यक्तीला बागव्या प्रकारे जीवन जगणेही शक्य होणार नाही.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने स्वीकारलेल्या मानवी हक्कविषयक जाहीरनाम्याने प्रतिबंधित भारतीय राज्यघटनेची पद्धतीचे स्पष्टपणे दिसत येते. आपल्या घटनाकारांनी मानवी हक्कांचा परस्कार करण्याचे आणि त्या हक्कांचा